

AJALOOLANE KUI ELUKUTSE JA KUTSUMUS

Marek Tamm. Monumentaalne ajalugu. Loomingu Raamatukogu, nr 28–30. Tallinn: SA Kultuurileht, 2012. 206 lk.

Marek Tamme väga tihe esseekogu pakub rohkesti võimalusi kaasamõtlemiseks, vastuvaidlemiseks, kommenteerimiseks jne. Žanri valik kujundab juba loomult toetuspunkte mõttevahetuseks teemadel, mille tõstatamine Eesti vaimukultuuri arendamise vaatenurgast on hädatarvilik. Näib, et kogumiku missiooni, Tamme peamise sõnumi tõlgendamiseks on viljakas eristada tema subjektipositsioonis juba Max Weberi poolt edukalt kasutatud elukutse ja kutsumuse jooni. Ilmselt rohkem kui mõne muu tegevusala puhul on ajaloolase töös elukutse ja kutsumuse rollid hästi eristatavad. See tuleneb tõigast, et mitte kõik ajaloo huvilised ei ole ajaloolased. Ka sügav huvi ei ole veel tingimata kutsumus. Ajaloolase kutsumus saab nähtavaks ajaloolase eneseteadvustuses, oma elukutse problematiseerimises, vaikimisi korratud küsimuses, mida võiks tähendada olla uuriv ajaloolane ka väljaspool oma „tsunfti”. Selle küsimuse raugematu esitamise (nii sõnastatuna kui ka vaikimisi) tõuseb Marek Tamme esseeraamat Eesti ajaloolaste kirjasõna hulgas kohe esile. Tavapärasest esseistikast (autor iseloomustab valimit esseekogumikuna) eristab Tamme raamatusse koondatud aga tõik, et paarisajast leheküljest hõlmab rohkem kui seitsmendiku viidatud kirjanduse nimekiri!

Samas illustreerib Marek Tamme poolt viimasest loomekümnendist raamatuks koondatu ka Weberi konstrueeritud rollide ühendatavuse keerukust. Möödaniku representeerimiskohustus ja loovisiksuse identiteet, ajalooteadus ja ajalookultuur, ajaloolase allikatruudus ja ajalooteksti narratiivsus jne on

poolused, mille vahel heitlevad kõik ajaloolased, kui nad ühelt poolt tahavad säilitada oma käsitöö eriseisundit (näiteks arhiivitöö põhjanevust) ja teiselt poolt kui peavad avaliku elu osalistena leidma strateegiaid/viise, kuidas oma töödega avaramalt mõjutada ühiskonna eneseteadvustust.

Kogumiku sissejuhatuses sedastabki Marek Tamm (ka Pierre Norale toetudes), et tänapäeva ajaloolasel on üha raskem toime tulla ajaloo kasvava politiseerimise ja ideologiseerimisega (lk 13). Samas kinnitavad Eesti lähiajaloo „sambasaagad”, et postkommunistlikus ühiskonnas ja muidugi Eestis on lood ajaloolase kutsega veelgi keerulisemad. Ajaloolase autonoomiat toetavad professionaalsed traditsioonid on siin nõrgemad. Samas on väljakutsed vahetumad ja avaliku intellektuaali identiteeti toetav vaimukultuur hõredam. Meenu-tagem, et nõukogude ajal oli ajaloolase-na tegutsemise destrukttiivsemaid külgi ajaloolase kahe komplementaarse rolli lahutamine ja uurija kutse solkimine ideoloogiatöötaja rolliga. (Nn üldistavate tööde kirjutamine „usaldati” aga koguni spetsiaalsele institutsioonile, mida nimetati partei ajaloo instituudiks, mis tegelikult oli EKP ajaloolase tsensuuri osakond). Täna Eestis pole sedalaadi probleemid avalikkuses veel teadvustunud, ajaloopoliitika mõtestamisel pole akadeemilises ajalooteaduses veel õiget kohta. Näiteks mälu uurimiseks on loodud erilisi ja akadeemilistest alustest erinevatel põhimõtetel toimivaid institutsioone. Ajalookultuuri vaatenurgast näib aga olevat kutse ja kutsumuse mõistlik sidustamine meiegi identiteedi lõimestamisele tõsine ülesanne (sarja „Tuulepealne maa” võiks käsitleda ühe selle sümptomina). Nii muudabki Eestis paljuski tundmatuks jäänud küsimuste tõstatamine, ajalooteaduse eneserefleksiooni nõrkus jne Marek

Tamme tekstikogumiku äärmiselt aktuaalseks. Raamatu üheks peamiseks väärtuseks võiks olla soovitus, et ajaloolaste kutsumusse programmeeritaks ka enda „ajaloolisuse tajumine” (mida Tamm ka kogumiku eessõnas rõhutab). Kutse ja kutsumuse taasühendamine ajaloo autonoomia kaitsmise nimel on selle raamatu peateema.

*

Kutseline ajaloolane õigustab oma olemasolu sellega, et tekitab regulaarselt uut faktiteavet ja vahel esitab ka vaatenurki möödaniiku kohta. Tamme esseekogumiku teeb väärtuslikuks uute vaatenurkade esitamine. Pean silmas eelkõige lühiuurimust rahvusliku mälu poliitika taastekkest, aga ka „monumentaalse mälumaastiku” hegemoniseerimise eritlust. Kuid kui juba mälu poliitikale anda õiguslik mõõde, nagu Tamm seda käsitleb nõukogude repressiivpoliitika hukkamõistmise ja heastamise analüüsi kaudu (lk 137 jj), siis võiks mälu poliitika sisu veelgi avardada. Omandas ju kogu restitutsiooniline ja restaureeriv tegevus – omandiõiguse taastamine, kodanikualgatuse järjepidevuse rõhutamine jne – mälu poliitilise sisu. Kõik pidi jälle olema nii, nagu kunagi oli. Tuhanded inimesed hakkasid tuulama arhiivides, otsiti üles vanurid, kes veel mäletasid, kuidas elu Eesti ajal käis.

Uuenduslike kontseptide (nagu mälu poliitika, minevikupoliitika, ajaloo poliitika) introductseerimine on näide sellest, kuidas olulise uue teadmise tekitamiseks piisab juba olemasoleva, tegelikult kõigile kättesaadava andmestiku uusmõtestamisest tänapäevasest vaatenurgast, teiste sõnadega vaimse suletuse ületamisest. Viimane on aga olnud üks Tamme programmilisi pingutusi. Nimelt tänaseks juba enam kui kümme aastat tagasi resümeeeris autor arutluse meie ajaloo teaduse seisule järgmiselt: „...poole sajandi pikkust äralõigatust lää-

nemaailmast ei ole võimalik heaks teha mõne aastaga. [---]. Kuid oleviku suletus ei tähenda ainult institutsionaalset äralõigatust, viimasega võib kaasneda ka suletuse kõige kurvem variant – vaimne suletus. Oleks alusetu rääkida Eesti ajaloo teaduse vaimsest suletusest. Kuid mõningaid vaimse piiratuse sümptomeid kohtab siiski....”¹ Mis sümptomid need on, seda Tamm targu ei ava, aga üsna ilmselt peab ta silmas uurimismeetodite repertuaari kitsust ja ajaloo uuringute vähest interdistsiplinaarsust. Kuid Eestis pörkame jätkuvalt kokku ka probleemidega, mis seonduvad tänapäevase ajaloo teaduse tunnustamise raskustega. Need vaatavad vastu isegi neist ajaloolastele mõeldud õpikuist või käsiraamatuist, mis formaalselt nagu järgiksid läänelike õpikute ülesehitust. Ajaloo teaduse metodoloogilised probleemid arvatakse olevat ületatavad keerukate definitsioonide reastamisega. XX sajandi teadusmõtte peamised uuendused jäävad aga kronoloogiliseks üldharivaks referaadiks. Kaasaegse ajaloo teaduse kasvava metodoloogilise kaaluga uurimisvõtetest, nagu narratiivi uurimine, astutakse (klassikut parafraseerides) üle nagu „surnud koerast” (nii iseloomustas Marx kord Hegeli filosoofiast möödavaatamist).

Viimased tosinkond aastat kuni tänaseni on Marek Tamm üha kasvava hooga olnud vähem või rohkem avalikus dialoogis „sümptomitega”: kirjutanud arvukaid ülevaateid teooria ja metodoloogia probleemidest, publitseerinud intervjuusid maailmanimega ajaloolastega ja koondanud need raamatuiks, kirjutanud arvukalt eessõnu, tõlkinud ajaloo filosoofia klassikat jne. Käesolev raamat on paljuski selle töö peegeldus ja kohati isegi ekstrakt, vahendades seni Eestis millegipärast peamiselt filosoofide, sotsioloogide, politoloogide jt pärusvalduseks jäetud mõttevara.

¹ M. T a m m, Märkmeid Eesti ajalookultuurist. – Universitas Tartuensis 11. V 2001.

On äärmiselt oluline, et Tamm ise on praktiseeriv ajaloolane, kes on uute teoreetiliste konstruktiivide võimalusi ka demonstreerinud.

Tsunftiajaloolase rolli üheks alustalaks on historiograafilise refleksioon. Historiograafilise lisaväärtuse omandab temaatilise või uurimisainelise järjepidevuse ja kordumise mustrite analüüs. Konkreetselt jälgib Tamm sedalaadi mustreid Jüriöö-teksti (metastaaside?) pihustumisel Eesti ajalookultuuris. Analüüsist koorunud väidetest tundub mõni aga liiga kategoorilisena. „Eesti rahvuslik ajalookultuur on olnud eeskätt kirjanike kujundada. Ajaloolaste ülesandeks on jäänud käibivate käsitluste teaduslik lihvimine, allikate ja autoriteetidega toetamine” (lk 65). Kaugema ajaloo mitmete nõu juhtnarratiivide vormumisel on kirjanuduse inspireeriv osa olnud tõesti suur, ja seda nii meie kultuuri nooruse kui ka tsensuuri surve tõttu, mistõttu mitmete probleemide tematiseerimisel on kirjanudusel olnud teedrajav roll. Alusuuringute vähesuse pärast asendab lähimöödaniku rekonstrueerimist aga sageli pigem kommenteeritud kronoloogia, mille seovad narratiiviks meeliskirjanikelt (nagu Viivi Luigelt, Arvo Valtonilt jt) valitud ajaloolase poliitiliste sümpaatiatega sobivad hüüatused ja deklaratsioonid.²

Seni on meie rahvusliku ajalookultuuri struktuur olnud lähemalt kaardistamata, kuid kontaktid Euroopa kolleegidega näivad toetavat rahvusliku ajaloo teaduse tänapäevastumist. Teoreetiline refleksioon tugevdaks ajaloolase kutse positsioone, nii et see suudaks tasakaalustada ajalookultuuri muid populistlikke komponente. Näiteks Sofi Oksase romaani vastuvõtt Eestis ja mu-

jal, sh Soomes on olnud üsnagi erinev ja seda ka ajaloo teaduse lokaalselt kujundava horisondi tõttu (oma osa etendab muidugi ka kollektiivne mälu). Ajalookultuuri uurimisel maksaks tähelepanu pöörata tõigale, et noorema põlve kujunemise uueks ja väga jõuliseks komponendiks näivad olevat ajaloo teemalised videomängud, mis sunnivad osalisi valima mustvalgena esitatud maailmas pooli, võtma rolle ja sellega kinnistavad identiteete.

Õigustatult rõhutades historiograafia kesket ajalookultuurilist rolli diagnoosib Marek Tamm kaudselt Eesti ajaloo teaduse seis. „Ühe maa ajaloo teaduse küpsust saab hinnata lähtudes tema huvist historiograafia vastu. Kui ajaloo teadus hakkab esitama küsimusi omaenda arenguloo kohta, on see tunnistus tema tugevusest. Selles mõttes on kriitiline historiograafia oma loomult alati ikonoklastiline, ta purustab käibetõdesid ja enesestmõistetavusi, ta sünnitab kahtlusi kõige tundlikumate ajalooliste töökspidamiste vastu. Niipea kui me esitame küsimuse traditsiooni kohta, tähendab see, et me ei usu enam sellesse täielikult” (lk 36–37). Näibki nii, et historiograafia kehvvõrre on (Eesti ajalookultuuris) ajaloo teaduse perifeersuse üks vastupeegeldusi.

Valimikus ilmunud esseed Eesti ajaloo põhjapanevemale historiograafiale veel ei pretendeeri. Kuid Tamme mitmed väited peaksid olema vähemalt äratusliku, kui mitte häirekella tähendusega: „Eestis on kriitiline historiograafilise mõtte lapsekingades. Ideede asemel uuritakse inimesi, teoste asemel institutsioone. Me kirjutame kõik ühe ajalookirjutuse traditsiooni sees, küsimata, kust see pärit on. Tänini puudub meil rahvusliku ajaloomälu kriitiline analüüs...” (lk 37). Historiograafia mõiste alla mahub väga erinevaid tegevusi, kuid ilmselt ei saa see ammen-duda kommenteeritud bibliograafiaga, nagu leiame seda näiteks ka väga vääri-

² Vt ka R. Ruutsoo, P. Selg, Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia Eesti taasiseseisvumise käsitluste näitel. – Acta semiotica Estica. IX. Tartu: Eesti Semiootika Selts, 2012, lk 109–143.

kates koguteostes. Sisuka historiograafia rolliks on avarama intellektuaalse keskkonna loomine. Võiks ka küsida, miks on Eesti ajalooteaduse eneseteadvustust kriitilise historiograafia suunas nihutav algatus seni tulnud eelkõige kirjandusteadlastelt (pean silmas Jaan Unduskit, aga ka Rein Veidemanni). Mõnes mõttes pole see üllatus – filoloogide haridus (milles on märgatav Lotmani mõju) on olnud interdistsiplinaarsem kui meie ajaloolaste koolitus. Kriitiline historiograafia on omamoodi viidaks ajaloo uurimise kui kutsumusega seotud problemaatika juurde.

*

Ajaloo nagu Tamm osutab, on saamas päevapoliitilise ekspluateerimise objekt. Kuid see ei ohusta vaid ajaloo kui distsipliini väärikut. Kaalul on demokraatia saatuse, rahvaste, sh eestlaste võime mõista, mis meiega ja meie ümber toimub. Marek Tamme arvukate arutluste tuumaks on, et ajaloolise tõe kui narratiivse tõsikindluse pretensioon toetub mitterelevantsele, varjatud (mitte-teadvustatud ja vääratele) epistemoloogilistele eeldustele. Tõediskursus eeldab n-ö sõltumatu vaatleja positsiooni, kes võrdleb ja kõrvutab kellegi loodud pilti, jutustust mõõdanikust või subjektiivseks, kallutatuks, mõõdutundetuks jne hinnatud ajalookäsitlust nn objektiivse ajalookirjutuse või tööga. Vähemalt niisugune järelalus näis kooruvat ka Marek Tamme ja Lauri Vahtre vahel ühes ETV diskussioonisaates toimunud mõttevahetusest. Narratiivselt koormamata fakte lihtsalt pole. Alusuuringuliselt enam-vähem täielikus historiograafilises kõrbes, nagu seda on Eesti lähiajaloo käsitlemine, võib objektiivsuse nõude sisuks olla vaid kellegi kohustamine järgida tõe staatusse tõstetud poliitiliselt või maailmavaateliselt motiveeritud narratiivi.³

³ J. Allik, ERSP ja Rahvarinne – 20 aastat hiljem. – Sirp 29. IV 2009.

Ehkki Tamm rõhutab tõe diskursuse problemaatilisust, toetub ta vahel autoreile, kes püüavad tõe teataval viisil substantialiseerida. „Hästi korraldatud ühiskond on selline, kus me teame kollektiivset tõe enda kohta, mitte aga selline, kus jutustame endast meeldivaid valesid,” viitab ta Tony Judtile (lk 12). Diskursiivsete kogukondade vahendusel defineeritakse „kollektiivset tõe” viisil, mis ei pruugi sobida teistele kogukondadele.

Nähtavasti pole aga objektiivsust kui regulatiivset ideed võimalik ajaloolase ausameelsuse üle arutavast sõnavarast päriselt välja lülitada. Tõiga rõhutamine, et ajaloonarratiivid pole lahterdavad „tõesteks” ega „valedeks”, on Tamme esseekogu üks olulisemaid väärtusi.

Valimikus on populariseeritud ja kodustatud paljusid kriitilist eneserefleksiooni toetavaid mõisteid: mälu paigad, juhtnarratiiv, mälu poliitika (mida eristatakse mälestuspoliitikast) jne loovad mõistelise ruumi ja avardavad meie intellektuaalset keskkonda just ajaloolase kutsumuse kriitiliseks sisustamiseks.

Täna on oluline jälgida, et mitmed eelmistest aegadest meie kultuurikoodidesse imbutunud refleksid ei koloniseeriks eneseteadvust avardavaid avatud mõisteid, s.t ei tasalülitaks suure kriitilise ressursiga sõnavara. Mõningaid märke nüüd juba uute siltide all taas „õigele” (klassi)positsioonile ja uute lippude alla asumisest juba on. Mitmed ajaloo uusmõttestuse mõõdapääsmatusele viitavaist mõisteist, nagu saksa *Vergangenheitsbewältigung* (mis on jäänud Marek Tammegi tõlkimata, sest on raskesti ümber pandav), ähvardavad juba muutuda siltideks või paroolideks, mis peavad osutama autori poolt omaks võetud kriitilisele ajalookäsitlusele. Oleks traagiline, kui kunagi pealesurutud kohanemismõttestiku jätkuna osutuksid kriitilist refleksiooni kandvad mõisted ajaloolise ideoloogia ja kodu-uurimusliku patriotismi dekoratsioonideks.

Vastumürgiks (nagu kriitilisele mõttele kohane) on osutada võttestikule või viisidele, mis muudab „tõe pretensiooni” võimalikuks ka liberaalses ühiskonnas, kus nagu polegi ju kohta ametlikule ideoloogiale. Tamm tutvustab tervet repertuaari viise, kuidas konstrueeritakse nn juhtnarratiive, mille liistule tõmmatakse ajalugu ja tänapäev. Seda laadi narratiivsed muustrid ongi osutunud äärmiselt tõhusaks avaliku arvamuse mõjutajaks (näiteks aprillimässu ja 1924. aasta detsembrimässu vahele võrdusmärgi tõmbamine). [Märkus: keeldun kasutamast nn pronksiöö silti. Selle sildi lansseerijad manipuleerivad täiesti ilmselt tühitähistusliku keelendi toel avaliku arvamusega.]

Tamm ei ole ei loomult ega ka selles raamatus võitlev ikonoklast. Valimik ei kuulu paljastuskirjandusse. Essee essee järel kujundab Tamm akadeemi-

liselt väärikat subjektipositsiooni, mis pakub alternatiivi või mõtlemisainet nn peajoonele, küsides: „Kellele kuulub ajalugu?” Ja ta vastab: „Selmet ajada mitmekultuurilises ühiskonnas õiguslike mõõtmetega „ühe ajaloo” poliitikat ja siduda riiklik identiteet minevikukannatuste külge, tuleks soodustada pigem argumenteeritud arvamuste paljusust, tagada eeldused kriitiliseks mõttevahetuseks ja toetada ajaloo uurimist, mis on vaba (mälu) poliitilisest tellimusest” (lk 159). See nägemus saab tuge nn radikaalse demokraatia ideest, mille kohaselt on peamine eesmärk hoida avatuna mõttevahetuse tingimusi, millele toetub jätkusuutlik demokraatia. Kõige avaramas mõttes ongi esseekogu peateemaks demokraatia.

REIN RUUTSOO